

Fayziddin RAHIMOV,
Toshkent to'qimachilik va yengil sanoat instituti doktoranti
E-mail:fayziddin@gmail.com

O'zbekiston-Finlandiya pedagogika instituti dotsenti S.Yuldasheva taqrizi asosida

OLAMNING LISONIY MANZARASI VA UNING TADQIQI

Annotatsiya

Bilamizki, shu kungacha lingvokulturologiya yo'nalishida qator ishlar qilinishiga qaramasdan o'z yechimini kutayotgan ishlar talaygina. Jumladan, olamning lisoniy manzarasi haqidagi tushunchasi ham atroflicha o'rganilgan deyolmaymiz. Ushbu maqolada olamning lisoniy manzarasi haqida va ularning turli olimlar tomonidan qay tarzda talqin etilganligi batafsil tahlil ostiga olingan.

Kalit so'zlar. Lingvokulturologiya, olamning lisoniy manzarasi, konseptual manzara, til, madaniyat, tafakkur, madaniy kod, milliy til.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ВЗГЛЯД НА МИР И ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯ

Аннотация

Мы знаем, что, несмотря на то, что в области лингвокультурологии проделана большая работа, есть еще много вещей, которые ждут своего решения. В частности, нельзя сказать, что концепция лисонийского ландшафта мира досконально изучена. В данной статье подробно анализируются лисонийские ландшафты мира и то, как они интерпретируются различными учеными.

Ключевые слова: языковая культура, языковой ландшафт мира, концептуальный ландшафт, язык, культура, мышление, культурный код, национальный язык.

LITERATURE VIEW OF THE WORLD AND ITS RESEARCH

Annotation

We know that, despite the fact that a lot of work has been done in the field of linguo-cultural studies, there are still many things that are waiting for their solution. In particular, we cannot say that the concept of the lisonian landscape of the world has been thoroughly studied. In this article, the lisonian landscape of the world and how they are interpreted by various scientists is analyzed in detail.

Key words: Linguistic culture, linguistic landscape of the world, conceptual landscape, language, culture, thinking, cultural code, national language.

Kirish. Til nafaqat madaniy kommunikativ qiymatga asoslangan va ramziy tabiati bilan tavsiflanadi, balki u mavjud va rivojlanadi va uni namoyon qilish vositasi bo'lib xizmat qiladi. Xalq madaniyatining o'ziga xos barcha nozik qirralari uning tilida o'z ifodasini topadi, chunki til inson va uning atrofidagi olamini verbal, noverbal va konseptual xususiyatlar bilan qamrab oladi.

Ikki tushuncha-"madaniyat" va "til" ning o'zaro bog'liqligi lingvokulturologiya - tilshunoslik va madaniyatshunoslik chorrahasida shakllangan, tilda mustahkamlangan xalq madaniyatining aksini o'rganishga qaratilgan fanda o'z ifodasini topdi. Ushbu fanning asosiy tushunchalari "lingvistik shaxs" va "kontsept" atamallari hisoblanadi.

Zamonaviy tilshunoslikda lingvistik shaxsni o'rganishda juda ko'p yondashuvlar mavjud. Bu atama nutqiy faoliyat qobiliyati jihatidan ajralib turadigan ona tili sifatidagi shaxsni, aslida nutqiy shaxsni anglatadi.

Zamonaviy ilmiy dunyoda "Olamning lisoniy manzarasi"(keyingi o'rinlarda OLM tarzida beriladi)ni qurish va milliy dunyoqarashga xos xususiyatlarni aniqlash, ya'ni yagona etnik guruhga tegishli dunyo manzarasining milliy o'ziga xos modelini tasvirlash tendensiyasi hukmronlik qilmoqda. Bunda til "ma'naviy boylik to'plash unsuri", "ma'naviyat bayrog'i" sifatida qaraladi [9]. Etnosning milliy xususiyatlari afsonalar, rivoyatlar, urf-odatlar va tilda aks ettirilgan o'ziga xos fikrlash xususiyatlari tarzida ifodalanadi. Demak, "milliy xarakterni, milliy g'oyalarni o'zida

mujassamlashtirgan til ma'lum bir madaniyatning an'anaviy belgilarida ifodalanishi mumkin"[6].

Insoniyat o'z tarixini tili orqali anglaydi. Til orqali u yoki bu xalqning, butun bir millatning madaniy, axloqiy, falsafiy, ilmiy bilimlarining bebaho merosi avlodlarga yetkaziladi. Til insonni va uning butun hayotini o'rab turgan voqelikni, ya'ni to'plangan individual tajribani takrorlaydi. Binobarin, har bir xalq o'ziga xos milliy madaniyati, dunyoning o'ziga xos manzarasi va milliy mentaliteti bilan ajralib turadi. Tilshunoslikda tafakkur shakllanishining zamonaviy bosqichida OLM tushunchasi insonning o'ziga xosligini va uning mavjudligini tushuntiruvchi fundamental tushunchalarga tegishligi haqidagi fikrning tasdig'ini ko'rsatadi.

"Olam tasviri" fenomeni va uning ramziy shakllardagi tasviri insonning atrofidagi dunyodan ajralib chiqishi va "men va dunyo" munosabatlarini tushunish davridan boshlab muhokama qilinishi kerak. "Insonning dunyoda mavjudligining o'ziga xosligi uning dunyoning qolgan qismiga qarama-qarshi bo'lgan voqelik qonuniyatida namoyon bo'ladi" bunda insonga olam tasviri kerak bo'ladi.

Adabiyotlar tahlili. XIX-XX asrlarda fizik olimlar G.G. Gerts va M. Plank tadqiqotlaridagi "olam modeli (manzara)" atamasi bugungi kun fanida yetakchi o'rinni egalladi. L.Vitgenshteynning "olamning manzarasi" tushunchasi til-fikr - dunyo triadasini anglatadi. Bu faylasufning fikricha, olamning manzarasi voqelikni tasvirlaydigan va uni aks ettiruvchi model, u haqiqatni

ifodalagani uchun real tasvirdir. Bu manzarada fikrlar majmui mavjud va shundan kelib chiqadiki, til fikrlarning sxematik ifodasidan iborat [14]. Falsafada bu atama dunyoqarash, "shaxs ega bo'lgan ob'ektiv mazmun yig'indisi" sifatida tushuniladi [17].

Shuningdek, insonning eng yuksak bilish qobiliyati bo'lgan dunyo tasviri va tafakkur o'rtasidagi uzviy bog'liqlikni inkor etib bo'lmaydi. Madaniyatda mavjud bo'lgan olam manzarasi eng yaxlit tasvirlar tizimini tavsiflovchi sifatida, "kategorik to'r" da mavjud bo'lgan aqliy komplekslar bilan birgalikda madaniyatning tafakkur maydoni bilan belgilanadi [4]. Olam tasviri "aks ettirilgan turmush tarsi" rolini o'ynaydi va tavsiflanishi kerak bo'lgan "olam" tushunchasi "atrof-muhit va insonning o'zi haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash natijasi" degan ma'noni anglatadi [1].

Muhokama. Zamonaviy ilmiy dunyoda mavjud bo'lgan olam tasviri tushunchasining turli xil ta'riflari va talqinlarida atrofda olamni inson ongida aks ettirish haqiqatini markaziy fikr sifatida qoldiradi, masalan: "obyektiv real yoki tasavvur qilinadigan voqelik haqidagi sub'ektning bilimlari va fikrlari yig'indisi" [13], "atrof-muhit va inson haqidagi ma'lumotlarni qayta ishlash natijasi" [10], ommaviy (shuningdek, guruh, individual) ongda shakllangan voqelik haqidagi bilimlarning tartibli sur'ati [15] kabi ta'riflar fikrimizning isboti hisoblanadi. Binobarin, odamlar voqelikni idrok etishi va ularning ongida mavjud bo'lgan olam tasvirini yaratishi mumkin bo'lgan koordinatali tarmoq sifatidagi olam tasviri haqidagi ta'limot shubhasiz e'tirof etiladi. Boshqa aqliy shakllanishlar singari, olamning tasviri ham aniq belgilangan shakl-shamoyiliga ega emas, u mantiqiy jihatdan mos bo'lmagan komponentlardan, noaniq tasvirlardan, yechimsiz qolgan muammolarning "bo'shliqlari" dan iborat. Olam manzarasi ko'p qatlamli va ko'p variantli hodisadir, chunki u ilmiy bilimlarning, diniy e'tiqodlarning, hayotiy tajriba ko'rsatkichlarining mavjud tarkibiy qismlarining to'plamidir [4].

Tahlil qilinayotgan mavzuning xilma-xilligini hisobga olgan holda tilshunoslikda olamning lisoniy va kontseptual manzarasini farqlash joiz:

"Kontseptual manzara olamning lisoniy manzarasiga qaraganda boyroqdir, chunki uning shakllanishida turli xil tafakkur turlari ishtirok etadi" [16]. Olamning manzarasi olamning lisoniy manzarasiga qaraganda murakkabroq hodisa bo'lib, u lingvistik "bog'lanish" ni o'z ichiga olgan shaxs kontseptual dunyosining bir qismidir. "Inson tomonidan idrok etilgan va anglangan, turli sezgi a'zolari orqali va tashqi ta'sirlar orqali inson ongiga kirib kelayotgan hamma narsa ham og'zaki shaklga ega bo'lavermaydi. Hamma narsa ham til orqali aks etavermaydi, tashqaridan kelayotgan barcha ma'lumotlar ham til shakllari orqali o'tishi shart emas" [8]. Bazi olimlar olamning sodda manzarasi degan termini ham qo'llagan bo'lib bu termin inson tomonidan erkin qo'llaniladigan va uning ilmiy fanlarni bilishi va dunyoning ilmiy manzarasini tushunish bilan shartlanmagan sodda tushunchalar asosida shakllanadi. Olamning sodda manzarasini Yu.D. Apresyan "narsaning sodda tushunchasi" dan shakllangan bo'lib, asrlar davomida rivojlanib boradi va insonning moddiy va ma'naviy dunyosini aks ettiradi, deya ta'kidlaydi [1].

Bundan tashqari, dunyoning sodda tasviri ma'lum bir tilda so'zlashuvchi odamlarning moddiy va ma'naviy tajribalarining butun majmuasini aks ettiradi. Dunyo haqidagi sodda g'oya til bilan belgilanadi va shubhasiz, bu tilda so'zlashuvchilarning bilimi va madaniyatini namoyish etadi [12].

Demak, olamning sodda manzarasi bilan olamning lisoniy manzarasi o'rtasidagi uzviy bog'liqlik haqidagi qarash o'rinlidir va bu tilshunoslarning lisoniy manzarani sodda deb

tan olishlariga asos bo'ladi. Olam manzalarining lisoniy manzaralardan tashqari barcha turlari ilmiy va falsafiy adabiyotlarda kontseptual deb ataladi. Olamning lisoniy manzarasining ilm-fandagi maqomi to'g'risida haligacha biror bir qonun-qoida mavjud emas. Shuning uchun olamning lisoniy manzarasi dunyoning boshqa manzaralarini tushuntirishning mustaqil vositasi deb hisoblash mumkinmi, degan savol ham munozarali bo'lib qolmoqda. V.Gumboldtning lingvistik dinamizm nazariyasini qo'llab-quvvatlovchi olimlar (L.Vaysberger, E.Sepir, B.Uorf) olamning lisoniy manzarasini mustaqil hodisa sifatida ko'rib chiqdilar. Tilshunoslik taraqqiyotining hozirgi bosqichida ushbu munozarada ishtirok etgan olimlar shunday xulosaga keldilar: olamning lisoniy manzarasining o'ziga xos xususiyati shundaki, u dunyoning mustaqil manzarasini shakllantirmaydi, balki kontseptual manzara bilan parallel ravishda ishlaydi, lekin ayni paytda o'ziga xoslikni ko'rsatmaydi. G.V.Kolshanskiyning ta'kidlashicha, "til o'z taraqqiyotining biror bosqichida mustaqil ijodiy kuch sifatida harakat qilmaydi va dunyoning o'ziga xos manzarasini yaratmaydi, u faqat kontseptual dunyoni qamrab oladi, chunki tilning asl manbai real dunyodir" [5].

Olamning lisoniy manzarasi milliy va tarixiy jihatlarda belgilanadi. Olamning tilda ifodalanishi uning tarkibiy qismi, ya'ni "madaniy kod" bo'lgan madaniy an'ana va til o'rtasidagi munosabatga asos yaratadi [19]. G.H. Gadamer fikriga ko'ra, biz doimo tarixiy o'tmishga bog'liq tarzda an'analar doirasidamiz [2].

Natija. Har bir tabiiy til tarixiy jarayonning u yoki bu bosqichida voqelikni yangi idrok etish, unga mavjud "koordinatalar tarmog'i"ni o'rnatish va dunyoni shakllantirishning o'ziga xos usulini aniqlash bilan tavsiflanadi. Yangi paydo bo'lgan ma'no va tushunchalar yagona qarashlar, qadriyatlar, maqsadlar tizimiga va o'ziga xos "jamoat falsafasi"ga birlashtiriladi [1], bu barcha ona tilida so'zlashuvchilar uchun majburiy element sifatida "o'rnatilgan". O'z navbatida, ona tilida so'zlashuvchilar shunday mezonga egaki, bu mezon "xalq ruhi" bilan chambarchas bog'langan madaniyatini tashkil etuvchi so'zlardir. Til insonda dunyo haqidagi ma'lum bilimlarni keltirib chiqaradi. Binobarin, olamning lisoniy manzarasi anana va yangi dunyoqarashni o'zida mujassam etgan. Tilshunoslik ongidagi har bir davr dunyoning o'ziga xos tasviri bilan tavsiflanadi.

D.S. Lixachevning ta'kidlashicha, milliy til, xalq madaniyatining "siqilgan", "algebraik ifodasi" vazifasini bajaradi, milliy til madaniyatning "o'rnini bosuvchi"dir [9]. Til - bu dunyoning o'ziga xos taksonomik manzarasini yaratadigan va har qanday tildan tashqari xabarni mexanik ravishda nutqga yetkazadigan, kognitiv portret, ma'lum bir tilning asl mantig'i, falsafasi va poetikasiga mos keladigan semantik talqinni beradigan modellashtirish tizimidir [11]. A. Yu. Korneevaning fikriga ko'ra, "ijtimoiy ong darajasida ko'rib chiqiladigan dunyoning kontseptual tasviri faqat lingvistik vositalar bilan yaratilgan olamning lisoniy manzarasining ko'zgdagi tasviridir" [7].

Dunyoning kontseptual manzarasi bu - shaxsning faoliyatida mazmunli va potentsial tarzda ifodalangan obyektlar haqidagi axborot tizimi. Bunday tizim doirasida kontseptual axborot birligi bo'lib, uning funksiyalari olamning kontseptual tasviri tarkibiga kiritilgan voqelik ob'ektlarining madaniy, kontseptual, assotsiativ, hissiy, og'zaki va boshqa mazmunini aniqlash va yangilashni o'z ichiga oladi.

Xulosa. Xulosa qilib aytish mumkinki olam manzarasi xalqning lisoniy va kontseptual qirralarini ko'rsatadigan tilshunoslik uchun eng muhim bo'lgan omil hisoblanadi. Til madaniyat o'zida shakllanar ekan OLM har qanday tilshunoslik doir tadqiqotlarning birlamchi tayanch tushunchasi sifatida qaralishi aniq. Shuningdek, ma'lum

etnoslarning tili va undagi farqlar tahlilida OLMda yotadi. Tilshunos olimlarning keltirilgan fikrlari va qaralaridan aytilish mumkinki, OLM butun bir xalq madaniyati va tilini

ko'rsatibgina qolmasdan uning konseptual qarashlarini ham namoyon etib berishga qodir eng muhim unsur hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Апресян, Ю. Д. Образ человека по данным языка: попытка системного описания / Ю. Д. Апресян // Избранные труды. - Т. Интегральное описание языка и системная лексикография. - М.: 1995.
2. Гадамер, Г.-Х. Истина и метод / Г.-Х. Гадамер - М.: 1998. -С.34-62
3. Гуревич, А.Я. Категории средневековой культуры / А.Я. Гуревич - М.: 1972. -С.74-81
4. Кармин, А.С. Культурология. / А.С. Кармин. - СПб. М.: Краснодар, 2003. -С.43-49
5. Колшанский, Г.В. Объективная картина мира в познании и языке / Г.В. Колшанский. - М.: 1990. -С.72-78
6. Колесов, В. В. "Жизнь происходит от слова..." / В.В. Колесов. - СПб., 1999. -С.17-22
7. Корнеева, А.Ю. О становлении когнитивной лингвистики как самостоятельной научной дисциплины/ А.Ю. Корнеева // Русское слово в мировой культуре. - 2003. - Ч. 1. - С. 250-256.
8. Куликова, Л.В. Концепт "чужой" в теории межкультурной коммуникации (русско-немецкий контекст). /Л.В. Куликова //Вестник МГУ. Сер. 19. Лингвистика и межкультурная коммуникация. - 2004. - № 1. - С. 179-187.
9. Лихачев, Д. С. Концептосфера русского языка / Д.С. Лихачев // Русская словесность: от теории словесности к структуре текста. Антология. - М.: 1997. -С. 280-287.
10. Маслова В.А. Лингвокультурология: Учеб.пособие для студ.высш.учеб.заведений. - М.: Издательский центр Академия. - 2001. - С.208.
11. Одинцова, М.П. Вместо введения: К теории образа человека в языковой картине мира / М.П. Одинцова // Язык. Человек. Картина мира. Лингво-антропологические и философские очерки (на материале русского языка). Часть I / Под ред. М.П. Одинцовой. - Омск: 2000. -С. 8-11
12. Пименова, М. В. Душа и дух: особенности концептуализации / М.В. Пименова. - Кемерово: 2004. -С.62-68
13. Пименова, М. В. Ментальность: лингвистический аспект / М. В. Пименова. - Кемерово: 1996. -С.171
14. Пищальниковой В.А., Стриженко А.А. Аспекты исследования картины мира / под ред. - М.: Барнаул, 2003. -С. 67-82
15. Попова, З.Д., Стернин, И.А. "Слабые места" публикаций по когнитивной лингвистике (к проблеме унификации и стабилизации лингвокогнитивной терминологии) / З.Д. Попова, И.А. Стернин // Язык.
16. Серебrenников, Б А. Язык отражает действительность или выражает ее знаковым способом? Как происходит отражение картины мира в языке? / Б А. Серебrenников // Роль человеческого фактора в языке. Язык и картина мира. -М.: 1988. -С. 132-137
17. Слышкин, Г.Г. Лингвокультурные концепты и метакоцепты / Г.Г. Слышкин. - Волгоград: 2004. -С. 91-97
18. Телия, В.Н. Первоочередные задачи и методологические проблемы исследования фразеологического состава языка в контексте культуры / В.Н. Телия // Фразеология в контексте культуры. - М.: 1999
19. Телия, В.Н. Русская фразеология. Семантический, прагматический и лингвокультурологический аспекты / В.Н. Телия. - М.: 1996. -С. 271